

КАМЕНЕН ЕПИСТИЛ ОТ ИКОНОСТАС НА НЕИЗВЕСТНА ЦЪРКВА НА КРЕПОСТТА ЦАРЕВЕЦ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Диана Косева

STONE EPISTYLE FROM AN ICONOSTASIS IN UNKNOWN CHURCH IN TSAREVETS, VELIKO TARNOVO

Diana Koseva

***Abstract:** Publications about stone iconostasis partitions from the Second Bulgarian Kingdom are relatively small amount. Among the more complete monuments from Tarnovo, which survived to present days, stands a part of epistyle found on Tsarevets. It represents a double arcade with complete inner face. Between the two arches there is an incised cross, the shoulders of which are filled with parallel engraved lines. From the foot of the cross there is a carved floral decoration relating the image to the also known as "bloomed cross". On the bottom of one of arched niches are carved three shallow circular holes for attaching a stone relief. On the last arch on the left is engraved discreet small sign with the name "I Gago," which seems to be from the craftsman who has made the iconostasis. The simple decoration, material (limestone) and paleography of the inscription on it categorically testify that in this case it comes to epistyle of the prosthetist from templona of the nave and two domed church which dating is probably around the 14th century. This seems to be one of the last examples in the old capital city of Tarnovo, for use of stone reliefs before the wood to replace stone (marble) as a material for making the iconostasis.*

***Key words:** Second Bulgarian kingdom, Tarnovo, sculpture, architectural decoration.*

Развитието и типологизацията на каменорезните иконостаси от средно и къснорезантският период надали може да бъде обхванато в едно цялостно изследване, тъй като напълно запазени образци почти липсват. В столицата и големите градове на Византия, както и в средновековните балкански държави се откриват немалък брой скулптурни елементи от иконостаси от това време, но фрагментираният характер, разпръснатостта и преизползването на тези материали ги правят трудни за разпознаване и публикуване. Във византийската столица например са запазени части от иконостасите от три църкви – Богородица Кириотиса (Календерхане джамия), манастирът Хора (Кахрие джамия) и църквата Богородица Паммакарисос (Фетхие джамия), както и детайли от иконостаси, съхранявани в Археологическия музей в Истанбул. За разлика от средновизантийските иконостаси, при които преобладават флорални и геометрични мотиви, през XIII и особено в XIV в. гравирани фигури при релефите стават по-често срещани, отколкото в по-ранно време, във връзка с подновения интерес към класическото човешко представяне. Свидетелство за тази тенденция е скулптираният бюст на апостол върху един фрагмент от архитрав от църквата Богородица Паммакарисос [Mango, C., Howkins, E. 1962–63, p. 332,

fig. 30–31]. В Археологическия музей на Истанбул от същото време има три блока, принадлежали на един и същ епистил, върху който са гравирани изображенията на Христос, фланкиран от два ангела [Lange, R. 1964, p. 104, fig. 36]. Подобна композиция е запазена и върху мраморна рамка на мозаечна икона от католикона на манастира Хора, която се датира от началото на XIV в. [Grabar, A. 1976, pl. CVII, CX–a, no. 131]. Изображенията на светци върху темплона обаче се срещат значително по-рядко, отколкото геометрични и флорални мотиви. Последните навярно са били и по-лесни за техническо изпълнение на релефа.

В този смисъл не е по-различна картината и в столично Търново. По време на дългогодишните разкопки на двете градски цитадели – Царевец, Трапезица, в техните подградия, както и в близките околности, са открити разнообразни скулптирани елементи от различни видове камък и мрамор. Интериорът на църквите през Второто българско царство подсказва, че архитектите и строителите се съобразяват с определената литургическа функция, която има всяка част от пространството. Вътрешността декорират фризове, корнизи и конзоли, чиито тороси понякога са покрити с боя. Подовите настилки на храмовете са изпълнени от мраморни или каменни плочи или пък от разноцветно глазирани тухли. Мозайки много рядко се използват. Те са съставени от квадратни, триъгълни, шестоъгълни, кръгли и ромбовидни разноцветни плочи, образуващи геометрични мотиви. Олтарите при най-разпространения през това време кръстопуолен тип църкви, най-често са триапсидни, като протезиса и диаконикона се отварят към страничните кораби. Откритите архитектурни находки при разкопките на столично Търново показват, че за украсата на църковния интериор е била използвана разнообразна пластична украса. Често се практикува преизползването на ранновизантийски детайли за колони, олтарни прегради и други подобни архитектурни форми, т.е. нова, специално направена за дадена църква архитектурно-скулптурна декорация, се среща рядко. Каменният иконостас е централен акцент в интериора на църквата. Разкритите детайли от иконостасни прегради не са много. Някои от тях са декорирани със скулптурна украса, каквато например са каменните икони, като тези от църква № 1 в Цепина [Сърку, П. 1898, с. 603–617]. Друг е случаят със зидания иконостас на църквата „Св. Йоан Продром“ в Асеновград, при който украсата е стенописна [Бояджиев, С. 1969, с. 165–168].

През XII–XIV в. в украсата на църковния интериор се наблюдава симбиоза между архитектура, живопис и скулптура. Затова свидетелстват запазените средновековни църкви „Св. Теодор Стратилат и св. Теодор Тирон“ в Сяр, „Св. Пантелеймон“ в Нерези и „Св. Богородица“ във Велюса и други, които имат голям брой икони върху олтарите си [Filipova, S. 1997, p. pl. LXXVI–1, CXXVII 1–2b.; Sinkević, I. 2000, p. 151, pl. LXVIII]. Иконите попълват интерколумните пространства или са монтирани направо върху приолтарните стълбове.

В настоящото кратко изследване спираме внимание на един иконостасен каменен детайл, съхраняван в РИМ – В. Търново, под инв. № 2445 – с/ТОМ. (обр. 1) Той представлява монолитен обработен варовиков къс, с дължина: 0,90 м;

височина: 0,40 м и дебелина 0,27 м. Разглежданият каменен релеф в момента е експониран в залите на Националния исторически музей. В 60-те години на ХХ в паметникът е инвентуриран, което не значи, че е бил открит по същото време. Навсякъде досега през годините той е включван с кратки анотации, като произхождащ от крепостта Царевец. В инвентарната книга на музея този паметник е вписан през 1967 г., като произходът му не е отбелязан. Впоследствие с друг почерк в същата книга е допълнено неговото местонамиране на крепостта Трапезица. Ние приемаме първоначалната анотация, с която релефът постъпва в залите на НИМ като открит на Царевец, отбелязан в каталога на изложбата през 1981 г. „1300 години България” [La Bulgarie médiévale..., 1980, p. 132, cat. no. 251].

Каменният детайл представлява двойна аркада с цялостно вътрешно лице. В полето между двете арки е връзан кръст, чиито рамена са запълнени с успоредни гравирани линии. От подножието на кръста се забелязва едва доловимо гравирано очертание на симетрична листовидна и полупалметна украса, отнасяща изображението към типа „разцъфнал кръст”. Двойна гравирани линии обхваща аркадата. Върху дъното на едната от арковидните ниши са вдълбани три плитки кръгли отвора за прикрепване на каменен релеф. Над крайната арка вляво е гравирани дискретен малък надпис: „Аз Гаго”, който според нас разкрива името на майстора, работил иконостаса. Обикновено се украсява и долната част на епистила. В случая обаче декорацията е много пестелива и заема само предната част. По някаква причина релефната украса е останала недовършена и може би затова не я откриваме върху долната част.

Както изглежда, каменният релеф е стоял над страничните входове на протезиса или диаконикона на църква с евентуални размери: 6 x 9-10 м. Подобни епистили се поддържат обикновено от конструкция от два пиластъра със или без капители. Това, че надписът е разположен отляво провокира да дадем приоритет на допускането, че този архитектурен детайл е бил монтиран над входа на протезиса. (обр. 2)

За по-точното функционално и хронологическо определяне на този фрагмент, ще опитаме да анализираме няколко елемента от неговата украса. На първо място това е присъствието на двойната аркада. Разпространението на този т.нар. „малоазийски мотив”, съдържащ ред малки арки, оградени с акантови палмети, разположени върху лицето на епистилите от XI и XII в., са подробно анализирани [Buchwald, H. 1995, p. 233–276]. Такъв аркаден мотив се явява като украса и върху саркофагите в XI и XII в., като продължава да се представя върху тези паметници и през Палеологовия период (обр. 3, 4, 5) [Παζαράς, Ι. 1988, у. 112–114]. Аркадни редове украсяват епистилите от IX до XIII в., а в отделни случаи и от XIV в.¹ Близък като композиция до разглеж-

¹ С такава украса на епистилите са църквите в Ксантос, Велюса, темплонът на протезиса в католикона на Хосиос Лукас, църквата „Св. Преображение” в Амфиса и др. [Vanderheyde, C. 2007, fig. 9, 10, 19, 21].

дания от нас паметник е епистилът на параклиса „Св. Павел” в църквата в Скипу, Беотия [Megaw, H. 1966, p. 1–32, pl. 3–1, 6–7]. При него централния мотив е разцъфнал кръст, поставен над арка.

Друг важен елемент от разглеждания каменен детайл са вдълбаните отвори върху дъното на нишата. Подобни отвори са пробити върху няколко епистила на темплони на църкви в Гърция и Мала Азия. Най-разпространено е мнението, че тези отвори са предназначени за прикрепване върху епистилите на икони както дървени, така и от мрамор, камък или керамика.² Изглежда, че до XI в. изображенията на Христос, Богородица, светци и апостоли са украсявали лицето на епистила, след което това място постепенно се заема от 12-те празнични сцени [Spieser, J.-M. 1999, p. 138–139]. Успоредно с това битува още едно стновище, според което използването на тези отвори е свързано с поставянето на лампи. То се основава на факта, че в типика на манастира Пантократор се споменава, че иконите в горната част на епистила са осветени [Gautier, P. 1974, p. 37, 1, 142–143, 1.148–151].

Специално внимание заслужава надписът, гравирани над лявата арка на разглеждания от нас паметник. Сравнително старателно, с равни по височина кирилски букви е гравирано името: „Азь Гагω”.³ За разлика от зографите се оказва, че майсторите каменоделци и скулптури в редица случаи са оставяли своите имена [Ангелов, Н. 1973, с. 181–182, обр. 15; Алексиев, Й. 1981, с. 209–210]. Такива примери са известни от региона Мани в Пелопонес, който от X в. насетне е място на активно църковно строителство, придружено от знакова скулптурна продукция [Δρανδάκης, Ν. 2002]. Оказва се, че много епистили, декорирани с арки, увенчани с палмети, подчертани от кръгли перли, са подписани от скулптура Никита Мармарас (мраморчик), който работи в последната трета на XI в. [Δρανδάκης, Ν. 1972, σ. 21–44; Δρανδάκης, Ν. 1975–76, σ. 19–27].

По това време е известен и друг скулптор от същия регион: майстор Григориос, чието име е гравирано върху епистил (1079), пазен в двора на манастира Фанеромени, до с. Франгулиас [Δρανδάκης, Ν. 1979, σ. 218–225]. Посочените примери показват, че най-правдоподобно изглежда надписът върху търновския паметник да е поставен от майстора каменорезец, като на това дискретно място той е гравирал своето собствено име [Поливяни, Д. 1989, с. 51].

От началото на VI в. в различни райони на византийската империя археологическите находки предоставят свидетелства за трансформацията на ниските олтарни прегради във високи, докато в Константинопол още от V в. насетне

² К. Вандерхайде предполага, че мраморните панели от манастира Влатадон в Солун са били с такова предназначение [Vanderheyde, C. 2007, p. 82]. Керамичните икони с дванадесетте апостоли, съхранявани в галерия Уолтър, някои изследователи също приемат, че са декорирани по този начин темплон [Gerstel, S. 2001, p. 46–47, 53–60].

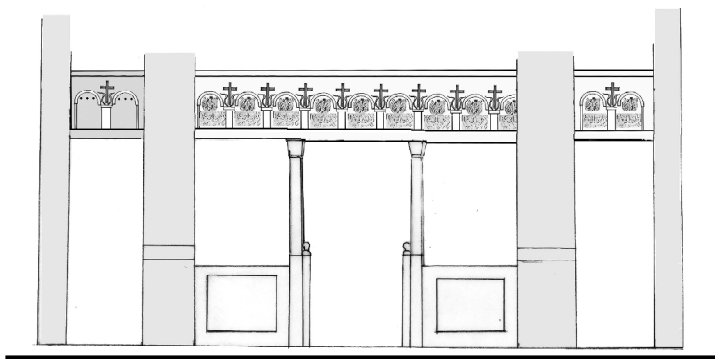
³ Името Гаго се среща и при надпис-графит от Царевец [Алексиев, Й. 1981, с. 208; Алексиев, Й. 1995, с. 137; Гюзелев, В. 1985, с. 57; Popkonstantinov, K., Kronsteiner, O. 1997, p. 192, fig. 28].

съществуват високи прегради с колони или пост-колонетни подпори на епистила [Peshlow, U. 1991, p. 1453–1470; Mathews, T. 1971, p. 98]. Освен това олтарната преграда постепенно става цяла – между наоса и олтара, включително и към протезиса и диаконикона. Релефната украса се разпространява върху фронталната и долната част на епистила, над капителите и подпиращите колонети. Украсата върху тези архитектурни форми се променя и обогатява от втората половина на XII – до XIV в. Използването на техника, която включва двуизмерно възприятие на релефната орнаментация, заобиколена от оцветен фон, става широко разпространена, като се появява и върху други литургични елементи като амвони и погребални скулптирани съоръжения. Двуизмерните релефи са подчертани от цветния контраст, а по такъв начин същевременно се осъществява лек преход към живописната украса на иконостаса, която се развива в този период.

За съжаление, от България са малко публикуваните фрагменти от иконостасни прегради от времето на Второто българско царство. Сред сравнително по-цялостно достигналите до нас паметници от Търново се откроява разглежданата част от епистил, открит на Царевец. Семплата украса, материалът (варовик) и палеографията на надписа върху него свидетелстват, че в разглеждания случай става въпрос за епистил на протезис от темплона на трикорабна куполна църква, чиято датировка най-вероятно трябва да се търси в рамките на XIV в. Изглежда това е един от последните примери в столично Търново за употреба на каменни релефи, преди дървото да замести камъка (мрамора) като материал за направа на иконостаса.

Образ 1. Част от епистил, открит на Царевец във В. Търново

Образ 2. Условна реконструкция на цялостния епистил

Образ 3. Стена на псевдосаркофаг от средновизантийския период.
Византийски музей в Солун

Образ 4. Стена на псевдосаркофаг от средновизантийския период.
Национален археологически музей, София

Образ 5. Стена на псевдосаркофаг от манастира Пантократор на Атон, XIV в.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Алексиев, Й. 1981 – Й. Алексиев. За грамотността на населението в Търново. – В: Сб. Средновековният български град. София, 1981, 205–213. [Y. Aleksiev. Za gramotnostta na naselenieto v Tarnovo. – V: Sb. Srednovekovniyat balgarski grad. Sofia, 1981, 205–213.]

Алексиев, Й. 1995 – Й. Алексиев. Епиграфски паметници от столицата Търнов. – Сб. Палеобалканистика и старобългаристика. Първи есенни национални четения „Професор Иван Гълъбов“. В. Търново, Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, 1995, 135–146. [Y. Aleksiev. Epigrafski pametnitsi ot stolitsata Tarnov. – Sb. Paleobalkanistika i starobalgaristika. Parvi esenni natsionalni chetenia „Profesor Ivan Galabov“. V. Tarnovo, Univ. izd. „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 1995, 135–146.]

Ангелов, Н. 1973 Н. Ангелов. Надписи от Двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов, 1. София, 1973, 167–196. [N. Angelov. Nadpisi ot Dvoretetsa na Tsarevets. – V: Tsarevgrad Tarnov, 1. Sofia, 1973, 167–196.]

Бояджиев, С. 1969 – Ст. Бояджиев. Църквата „Св. Йоан Предтеча“ в Асеновград. – Известия на българските музеи, 1, 1969, 165–168. [St. Boyadzhiev. Tsarkvata „Sv. Yoan Predtecha“ v Asenovgrad. – Izvestia na balgarskite muzei, 1, 1969, 165–168.]

Гюзелев, В. 1985 – В. Гюзелев. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България, XIII–XIV в. С., 1985. [V. Gyuzelev. Uchilishta, skriptorii, biblioteki i znanja v Bulgaria, XIII–XIV v. S., 1985.]

Поливяни, Д. 1989 – Д. Поливяни. Средновековният български град през XIII–XIV век. Очерци. Изд. „Наука и изкуство“. София, 1989. [D. Polivyanni. Srednovekovniyat balgarski grad prez XIII–XIV vek. Ochertsii. Izd. „Nauka i izkustvo“. Sofia, 1989.]

Сырку, П. 1898 – П. Сырку. Старинная Чепинская крепость и два византийские рельефа из Чепина (в Болгарии). – Византийский временник, V, 1898, вып. 4, 603–617. [P. Syrku. Starinnaya Chepinskaya kreposty i dva vizantiyskie relefa iz Chepina (v Bolgarii). – Vizantiyskiy vremennik, V, 1898, vyp. 4, 603–617.]

Buchwald, H. 1995 – H. Buchwald. Chancel Barrier Lintels Decorated with Carved Arcades. – Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, 45, 1995, 233–276.

Filipova, S. 1997 – S. Filipova. Architectural Decorative Sculpture in Macedonia V–VI & X–XII c. Scopje, 1997.

Gautier, P. 1974 – P. Gautier. Le typicon du Christ Pantokrator. – In: Revue des Etudes Byzantines, 32, 1974, 1–145.

Gerstel, S. 2001 – S. Gerstel. Ceramic Icons from Medieval Constantinople. – In: S. Gerstel, J. Lauffenburger (ed.). A Lost Art Rediscovered. The Architectural Ceramics of Byzantium, University Park (Pa.), 2001, 42–65.

Grabar, A. 1976 – A. Grabar. Sculptures Byzantines du moyen âge. II (XIe–XIVe siècle). Paris, 1976.

La Bulgarie médiévale..., 1980 – La Bulgarie médiévale. Art et civilization. Paris. 1980.

Lange, R. 1964 – R. Lange. Die Byzantinische Relieffikone. Reklingshausen, 1964.

Mango, C., Howkins, E. 1962–63 – C. Mango, E. Howkins. Report on Field Work in Istanbul and Cyprus, 1962–63. – DOP, 18, 1964, 319–340.

Mathews, T. 1971 – T. Mathews. The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy. University Park, Pa, 1971.

Megaw, H. 1966 – H. Megaw. The Skripou Screen. – The Annual of the British School at Athens, 61, 1966, 1–32.

Peshlow, U. 1991 – U. Peshlow. Zum Tempion in Konstantinopel. – *Αρμός, Τιμητικός Τόμος στον Καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο*, vol. 3, Thessaloniki, 1991, 1453–1470.

Popkonstantinov, K., Kronsteiner, O. 1997 – K. Popkonstantinov, O. Kronsteiner. *Altbulgarische Inschriften*, 2. – *Die Slawischen Sprachen*, Bd. 52, 1997.

Sinkević, I. 2000 – I. Sinkević. *The Church of St. Panteleimon at Nerezi. Architecture, Programme, Patronage*. Wiesbaden, 2000.

Spieser, J.-M. 1999 – J.-M. Spieser. *Le développement du templon et les images Douze Fêtes*. – In: Schmitt, J.-Cl., J.-M. Sansterre (éd.). *Les images dans les sociétés médiévales pour une histoire compare*. Actes du colloque organize à l'Academia Belgica, Rome, 19–20 juin 1998 [Bulletin de l'Institut historique belge de Rome 69, 1999], 131–164.

Vanderheyde, C. 2007 – C. Vanderheyde. *The Carved Decoration of Middle and Late Byzantine Temples*. – In: *Mitteilungen zur Spätantiken Archäologie und Byzantinischen Kunstgeschichte*, 5. Wiesbaden: Reichert Verlag, 2007, 77–112.

Δρανδάκης, Ν. 1972 – Ν. Δρανδάκης. *Νικήτας μαρμαρᾶς*. – In: *Dodone*, 1, 1972, 21–44.

Δρανδάκης, Ν. 1975–76 – Ν. Δρανδάκης. *Ἄγνωστα γλυπτά της Μάνης ἀπο διδόμενα στό μαρμαρᾶ Νικήτα ἢ στό ἐργαστήρι του*. – In: *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 4, 1975–1976, 19–27.

Δρανδάκης, Ν. 1979 – Ν. Δρανδάκης. *Ἡ ἐπι γραφή τοῦ μαρμάρινου τέμπλου στή Φανερωμένη της Μέσσα Μάνη (1079)*. – In: *Αρχαιολογική Ἐφημερίς*, 1979, 218–225.

Δρανδάκης, Ν. 2002 – Ν. Δρανδάκης. *Βυζαντινά Γλυπτά της Μάνης*. Athens, 2002.

Παζαράς, Θ. 1988 – Θ. Παζαράς. *Ανάγλυφες σαρκοφάγου και επιτάφιας πλάκας της μέσης και ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου στην Ελλάδα*, Athens, 1988, 112–114.